

AGNIESZKA ZAMARIAN¹

Inwentarz Wzorca Śmierci Odwróconej – założenia teoretyczne i właściwości psychometryczne²

ABSTRACT

The objective of this article is to present the theoretical assumptions and psychometric properties of the Model of Inversed Death Questionnaire. The existential and educational consequences of the new cultural model of death which spreads in modern western civilization justify the need to create the tool to measure the extent to which the model of inversed death is present. Based on studies, involving 341 students from universities in Warsaw, reliability, construct and criterial validity of the tool were tested. It has been shown, that this tool has the correct psychometric properties and can be used in subsequent studies. The multidimensional internal structure of the Model of Inversed Death Questionnaire corresponds to the theoretical model of the studies whereby there is four typical phenomena of the model of inversed death: demetaphysication of death, trivialization of death, taboo of death, separation of death experiences.

Keywords:

death, attitude towards death, cultural models of death, model of inversed death, thanatological education, questionnaire

---

¹ Agnieszka Zamarian, Katedra Podstaw Pedagogiki, Wydział Nauk Pedagogicznych, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie, Polska, agaszewczak@interia.pl.

² Artykuł powstał w ramach realizacji projektu *Zakres uobecniania się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów oraz wybrane czynniki różnicujące* prowadzonego w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie (BSTP 5/14-I).

We współczesnej cywilizacji zachodniej, a zwłaszcza w społeczeństwach o wysokich wskaźnikach rozwoju gospodarczego i niskiej intensywności życia religijnego (m.in. Anglii, Francji, Stanów Zjednoczonych, Kanady), obserwuje się zmianę podejścia do śmierci (Ariès, 1989, 2007; Bauman, 1998; Vovelle, 2004; Grider, 2006; Kerrigan, 2009). W wyniku wzrastającej modernizacji życia, przemian w zakresie religijności, upowszechniania się wartości konsumpcjonistycznych, hedonistycznych i indywidualistycznych zanikają kulturowo-społeczne mechanizmy ułatwiające pogodzenie się ze śmiercią jako konstytutywnym elementem życia (Bauman, 2000, 2009). Typowe dla tradycyjnych postaw tanatycznych pojmowanie i doświadczanie śmierci w kategoriach zjawiska powszechnego, budzącego lęk, ale zarazem przyjmowanego jako wyraz prawa naturalnego, boskiego, ustępuje miejsca aktywnemu jej odrzuceniu, a także wymazywaniu jej znaczenia. Taki sposób odnoszenia się do śmierci francuski historyk i antropolog kultury, Ariès (1989, 2007), nazywa wzorcem śmierci odwróconej.

Nowy, „odwrócony” stosunek do śmierci wyraża niezdolność do zaakceptowania jej jako fenomenu immanentnego egzystencji, znaczącego. W konsekwencji życie staje się ucieczką przed świadomością nieuchronności jego końca, a śmierć coraz częściej przeżywana jest w poczuciu bezsensu, osamotnienia i anonimowości.

W perspektywie dehumanizacji życia i śmierci pojawiają się głosy wskazujące na potrzebę opracowania nowej wykładni edukacji tanatologicznej (Grzybowski, 2009; Czudek-Ślęczka, 2012; Incontri, Santos, 2012; Zamarian, 2015). Tradycyjne jej rozumienie w kategoriach przygotowania do towarzyszenia osobie umierającej i opieki paliatywnej należy uzupełnić edukacją w znaczeniu kształtowania dojrzałego nastawienia wobec fenomenu śmierci. W sytuacji zanikania mechanizmów socjalizacji i inkulturacji tanatologicznej tak pojmowana edukacja jawi się jako konieczna forma całościowego kształcenia *humanum*.

Czy nowy, „odwrócony” stosunek do śmierci cechuje również społeczeństwo Polski, kraju Europy Środkowej, który z jednej strony podlega procesom modernizacji, z drugiej zaś posiada silne tradycje katolickie? I czy w związku z tym budowanie krytycznego, refleksyjnego sposobu bycia ku śmierci winno być istotnym wyzwaniem dla polskiej edukacji? W celu udzielenia odpowiedzi na te pytania stworzono autorski *Inwentarz Wzorca Śmierci Odwróconej*, służący do pomiaru zakresu uobecniania się tego wzorca w opiniach osób badanych. W artykule zaprezentowano założenia teoretyczne i właściwości psychometryczne tego narzędzia.

1. WZORZEC ŚMIERCI ODWRÓCONEJ – TEORETYCZNE PODSTAWY BADAŃ

Jako model teoretyczny zmiany kulturowej (zmiany podejścia do śmierci) wykorzystano antropologiczno-kulturową koncepcję wzorców śmierci Arièsa (1989, 2007). Zgodnie z tą koncepcją pojęcie wzorca śmierci odwróconej rozumieć należy jako sposób odnoszenia się do śmierci upowszechniający się we współczesnej cywilizacji zachodniej, zwłaszcza w społeczeństwach o wysokim poziomie modernizacji życia i niskim poziomie religijności. Wypiera on tradycyjne podejście do śmierci, którego jest zaprzeczeniem (odwróceniem) i które przez Arièsa określane jest wzorcem śmierci oswojonej.

Wzorec śmierci oswojonej cechuje ujęcie śmierci w ramy rytuału (z perspektywy historycznej jest to rytuał o charakterze głównie religijnym) i uczynienie jej wydarzeniem publicznym. Udział w zbiorowych formach doświadczania umierania i żałoby pozwala nadać śmierci wymiar zjawiska powszedniego, lecz zarazem znaczącego egzystencjalnie, utwierdza w przekonaniu, że jest ona prawem powszechnym, naturalnym, boskim, decyzją sił wyższych, przeciw którym nie ma sensu i powodu się buntować. Dlatego też, mimo że wywołuje ona naturalny, instynktowny lęk, to przyjmowana jest ze względny spokojem.

Nowy wzorec śmierci, śmierci odwróconej, wyraża natomiast niezdolność do pogodzenia się z koniecznością umierania; polega na banalizowaniu śmierci oraz odrzucaniu tego wszystkiego, co o niej przypomina. Przejawia się na dwóch, wzajemnie warunkujących się płaszczyznach: kulturowo-społecznej i psychospołecznej.

Na płaszczyźnie kulturowo-społecznej odnosi się on do następujących procesów i zjawisk upowszechniających się we współczesnej cywilizacji Zachodu: tabuizacji śmierci (niepisanej normy kulturowej zabraniającej czynienia śmierci tematem zarówno rozmów, jak i myśli), medykalizacji śmierci (utożsamienia śmierci z chorobą i zamknięcia jej w sterylnym środowisku szpitala, miejscu śmierci samotnej), społecznej marginalizacji osób przypominających o nieuchronności śmierci (starych, umierających, pozostających w żałobie), derytualizacji i prywatyzacji obrzędowości pogrzebowej i żałobnej (odrzucenia publicznego przeżywania żałoby, rezygnacji z wielu elementów tradycyjnego ceremoniału, odrzucenia kultu grobów i cmentarzy), trywializacji śmierci (czynienia z niej przedmiotu rozrywki, medialnej sensacji).

Stworzona przez Arièsa (1989, 2007) koncepcja wzorca śmierci odwróconej prymarnie odnosi się do scharakteryzowanej powyżej sfery kulturowo-społecznej. Tymczasem ze względu na cele prezentowanych badań istotna jest przede wszystkim psychospołeczna płaszczyzna tego wzorca. Zdecydowano się zatem

na dokonanie autorskiego rozszerzenia koncepcji wzorca śmierci odwróconej i opisanie dominujących na tej płaszczyźnie fenomenów: demetafizykacji śmierci, trywializacji śmierci, tabuizacji śmierci, separacji doświadczenia śmierci. Fenomeny te przejawiają się w wymiarze jednostkowych przekonań, ocen, odczuć i zachowań (Zamarian, Strutyńska, 2014).

Demetyfizykacja śmierci polega na postrzeganiu jej głównie przez pryzmat doczesności, a więc pozbawianiu odniesień metafizycznych, wartości duchowych. Wszelkie kwestie związane ze śmiercią ujmowane są przede wszystkim w kategoriach biologicznych, medycznych. Rzeczą priorytetową staje się zapewnienie odpowiedniego komfortu umierania, stąd też demetafizykacja śmierci wyraża się afirmacją śmierci bezbolesnej i akceptacją eliminującej cierpienie śmierci zadanej (samobójczej, wskutek eutanazji).

Trywializacja śmierci związana jest z postrzeganiem śmierci medialnej, anonimowej w kategoriach rozrywki, normy – jej obrazy, chętnie oglądane, nie wywołują głębszych emocji, nie prowokują do refleksji nad śmiercią jako wydarzeniem zachodzącym w realnie istniejącym świecie.

Tabuizacja śmierci dotyczy traktowania śmierci realnej jako „tabu”, tematu objętego cenzurą, przed którym chronić należy zwłaszcza dzieci. Stąd też unika się rozmów, a nawet myśli o śmierci własnej i osób bliskich.

Separacja doświadczenia śmierci odnosi się do unikania osób, miejsc i sytuacji przypominających o nieuchronności śmierci i tym samym wywołujących lęk (osób pozostających w żałobie, samych zmarłych, cmentarzy, uroczystości pogrzebowych).

Zaprezentowana powyżej koncepcja wzorca śmierci odwróconej płaszczyźnie psychospołecznej jest swego rodzaju teoretycznym modelem, typem idealnym, to znaczy narzędziem heurystycznym stworzonym po to, by badać i rozumieć występujące w rzeczywistości podejście do śmierci. Model ten wypracowany został w odniesieniu do obserwowanych nastawień do spraw związanych z przemijaniem, przy jednoczesnej selekcji elementów najbardziej istotnych i pasujących do siebie w najbardziej racjonalny sposób. Tym samym jest on w pewnym sensie „nierealny”, empirycznie niereprezentowany. Porównanie występującego w społeczeństwach nowoczesnych stosunku do śmierci z owym obiektem wzorcowym pozwala opisywać i wyjaśniać istniejące różnice.

2. INWENTARZ WZORCA ŚMIERCI ODWRÓCONEJ – METODA I WYNIKI BADAŃ

2.1. CEL BADAŃ

Celem niniejszego badania jest analiza właściwości psychometrycznych nowopowstałego narzędzia, jakim jest *Inwentarz Wzorca Śmierci Odwróconej* (IWŚO), w szczególności analiza jego trafności i rzetelności. W celu sprawdzenia trafności IWŚO (Brzeziński, 1996; Hornowska, 2001) przeprowadzono analizę jego trafności teoretycznej i kryterialnej.

2.2. OSOBY BADANE

W badaniu udział wzięło 341 studentów uczelni warszawskich, w tym 217 kobiet (63,6%) oraz 124 mężczyzn (36,4%). Wiek badanych mieścił się w przedziale od 19 do 34 ($M = 21,26$; $SD = 2,35$). Niemal połowę badanej grupy stanowili studenci kierunków humanistycznych i społecznych (46,6%), pozostali to przyszli inżynierowie (30%), studenci przygotowujący się do zawodów opiekuńczych w ramach kierunków: pielęgniarstwo, fizjoterapia (12%), a także studenci zarządzania (11,4%). Wśród respondentów przeważali mieszkańcy dużych miast, powyżej 100 tysięcy mieszkańców (42,8%). Pozostali to mieszkańcy wsi (24,6%), miast o liczbie mieszkańców od 15 do 50 tysięcy (14,1%), miast o liczbie mieszkańców od 50 do 100 tysięcy (11,4%) oraz miejscowości poniżej 15 tysięcy mieszkańców (7,0%). Zdecydowana większość badanych określiła siebie jako osoby wierzące (79,1%). Około 2/3 badanej grupy (77%) zadeklarowało, że co najmniej kilka razy w roku uczestniczy w praktykach religijnych. Pozostali (23%) przyznali, że w ogóle nie biorą w nich udziału.

2.3. NARZĘDZIA BADAWCZE

Inwentarz Wzorca Śmierci Odwróconej (IWŚO) stanowi narzędzie autorskie, stworzone do pomiaru zakresu uobecniania się wzorca śmierci odwróconej w opiniach respondentów. Składa się z 20 stwierdzeń. Zadaniem badanych jest ustosunkowanie się do tych stwierdzeń na sześciostopniowej skali (*zdecydowanie zgadzam się, zgadzam się, raczej zgadzam się, raczej nie zgadzam się, nie zgadzam się, zdecydowanie nie zgadzam się*). Podstawę konstrukcji IWŚO stanowi przyjęty w badaniach model teoretyczny, zawierający szczegółową identyfikację psychospołecznych komponentów wzorca śmierci odwróconej oraz ich wskaźni-

ków. Wykorzystano zatem dedukcyjną strategię konstruowania kwestionariuszy (Zawadzki, 2006). Wynikiem operacjonalizacji poszczególnych wskaźników opisanych w modelu teoretycznym są stwierdzenia tworzące cztery czynniki. Czynniki pierwszy, odnoszący się do demetafizykacji śmierci, składa się z siedmiu stwierdzeń (np.: „Śmierć jest następstwem praw biologicznych – starzenia się organizmu i nie należy doszukiwać się w niej religijnych uzasadnień”; „Lepiej zakończyć życie, aniżeli znosić silny, nieustający ból spowodowany nieuleczalną chorobą”). Czynniki drugi, dotyczący trywializacji śmierci, składa się z trzech stwierdzeń (np.: „Nie ma nic niestosownego w oglądaniu filmów prezentujących krwawe sceny śmierci: sensacyjnych, horrorów – jest to forma rozrywki, jeden ze sposobów spędzania czasu wolnego”; „Chętnie oglądam filmy prezentujące krwawe sceny śmierci – sensacyjne, horror”). Czynniki trzeci, odnoszący się do tabuizacji śmierci, składa się z pięciu stwierdzeń (np.: „Niestosowne jest poruszanie tematu śmierci w rozmowie towarzyskiej”; „Staram się nie myśleć o nieuchronności własnej śmierci”). Czynniki czwarty, odnoszący się do separacji doświadczenia śmierci, składa się z pięciu stwierdzeń (np.: „Stronię od widoku ciała zmarłej osoby, unikam oglądania zwłok w trumnie”; „Przerażeniem napawa mnie sama myśl o dotknięciu ciała zmarłej osoby”).

Skala Lęku i Fascynacji Śmiercią (SLiFŚ; Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2009) pozwala mierzyć ogólny lęk przed śmiercią oraz poznawcze zafascynowanie śmiercią; zawiera 23 stwierdzenia. Zadaniem badanych jest ustosunkowanie się do nich na czterostopniowej skali (*zdecydowanie się nie zgadzam, raczej się nie zgadzam, raczej się zgadzam, zdecydowanie się zgadzam*). SLiFŚ tworzą dwie skale: skala lęku śmierci (dziewięć stwierdzeń) i skala fascynacji śmiercią (14 stwierdzeń). W badaniu własnym wykorzystano jedynie pierwszą z nich; jej rzetelność jest akceptowalna (tabela 1).

Kwestionariusz Postaw Życiowych (KPŻ) Reker (1992) w adaptacji Klamuta (2010) składa się z 48 stwierdzeń i służy do pomiaru poziomu doświadczonego sensu życia oraz motywacji do nadawania życiu sensu i określania celu. Zadaniem badanych jest ustosunkowanie się do poszczególnych stwierdzeń na siedmiostopniowej skali Likerta. KPŻ obejmuje sześć skal prostych: cel, spójność wewnętrzna, kontrola życia, akceptacja śmierci, pustka egzystencjalna, poszukiwanie celów (na każdą ze skal prostych składa się osiem stwierdzeń) oraz dwie skale złożone: osobowy sens (zbudowana z dwóch skal prostych: cel i spójność wewnętrzna), równowaga postaw życiowych (zbudowana ze wszystkich skal prostych, do której wyniki skal: cel, spójność wewnętrzna, kontrola życia, akceptacja śmierci wchodzi z wagami dodatnimi, a wyniki skal: pustka egzystencjalna, poszukiwanie celów – z ujemnymi). W prezentowanym badaniu

rzetelność skali akceptacji śmierci, która została zastosowana do dalszych analiz, jest zadowalająca (Tabela 1).

Tabela 1. Rzetelność skali lęku śmierci i skali akceptacji śmierci

NARZĘDZIE	SKALA	CHARAKTERYSTYKI OPISOWE SKALI		
		M	SD	α
SLiFŚ	skala lęku śmierci	2,62	0,55	0,72
KPŻ	akceptacja śmierci	4,21	1,09	0,80

Źródło: Opracowanie własne.

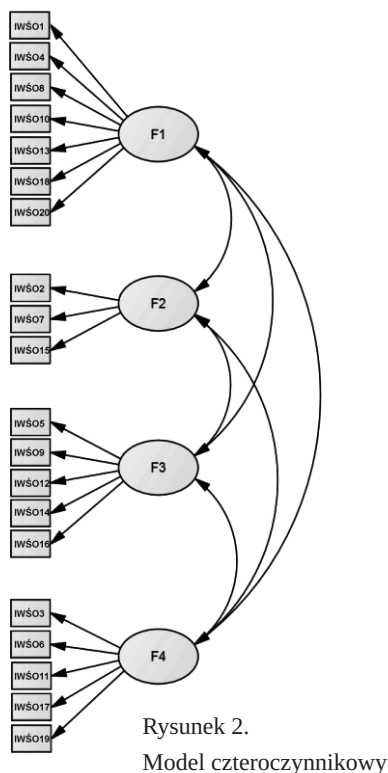
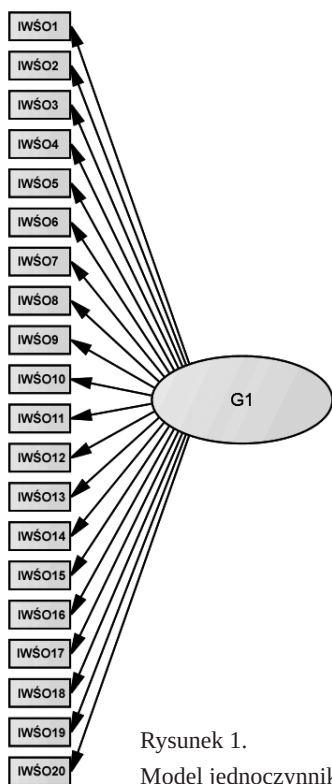
2.4. ETAPY ANALIZY DANYCH

Analiza wyników przebiegała w trzech krokach. Po pierwsze, wykorzystując konfirmacyjną analizę czynnikową (*confirmatory factor analysis*, CFA), dokonano analizy trafności teoretycznej IWŚO poprzez określenie jego struktury wewnętrznej. Po drugie, ustalono rzetelność narzędzia. Po trzecie, dokonano analizy trafności kryterialnej IWŚO poprzez wyznaczenie współczynników korelacji wyników poszczególnych skal IWŚO z wybranymi skalami KPŻ oraz SLiFŚ.

2.5. TRAFNOŚĆ TEORETYCZNA INWENTARZA WZORCA ŚMIERCI ODWRÓCONEJ

Trafność teoretyczną IWŚO sprawdzano na podstawie jego struktury czynnikowej (Brzeziński, 1996). W tym celu przeprowadzono szereg konfirmacyjnych analiz czynnikowych (CFA), w ramach których przetestowano dwa alternatywne modele latentnej struktury tego narzędzia: jednoczynnikowy oraz czteroczynnikowy. Ich celem była analiza relacji istniejących między poszczególnymi grupami stwierżeń (wskaźników) inwentarza. Zdecydowano się na wykorzystanie CFA, ponieważ ten typ analizy w przeciwieństwie do eksploracyjnej analizy czynnikowej (*exploratory factor analysis*, EFA) pozwala na testowanie z góry określonej struktury czynnikowej narzędzia wraz z zachodzącymi między tymi czynnikami relacjami, włączając w to informację dotyczącą tego, które stwierżenia (wskaźniki) powiązane są z poszczególnymi zmiennymi ukrytymi (czynnikami). Ponadto analiza CFA dzięki wskaźnikom funkcji dopasowania (Hu, Bentler, 1999) pozwala na porównywanie dopasowania testowanych modeli do analizowanych danych, umożliwiając podjęcie decyzji o wyborze modelu o optymalnej liczbie zmiennych ukrytych (czynników). Kluczowym na tym etapie analiz było udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy IWŚO jest narzędziem jedno- czy czterowymiarowym. Ustalenie tego faktu ma istotne znaczenie praktyczne. W przypadku potwierdzenia jednowymiarowości narzędzia

możliwe byłoby wyznaczanie globalnego wyniku będącego sumą lub średnią wszystkich stwierdzeń IWŚO. Z kolei potwierdzenie wielowymiarowości narzędzia wykluczałoby posługiwanie się jego sumarycznym wynikiem globalnym na rzecz czterech czynników (skal) szczegółowych (Humenny, Grygiel, 2015). Dlatego w pierwszej kolejności zdecydowano się na testowanie modelu zakładającego jednowymiarową strukturę kwestionariusza IWŚO, to jest takiego, w którym wszystkie 20 stwierdzeń narzędzia opisywanych jest przez jeden czynnik (rysunek 1). Następnie zdecydowano się na testowanie wielowymiarowej struktury narzędzia, zgodnej z teoretycznymi założeniami przyjętymi na etapie wyodrębniania wskaźników wzorca śmierci odwróconej i konstruowania poszczególnych stwierdzeń IWŚO. Model wielowymiarowy zakłada czteroczynnikową strukturę IWŚO, zgodnie z którą poszczególne narzędzia są opisywane przez cztery wzajemnie skorelowane czynniki latentne: F1 – demetafizykacja śmierci; F2 – trywializacja śmierci; F3 – tabuizacja śmierci; F4 – separacja doświadczenia śmierci (rysunek 2). Analizy zostały przeprowadzone za pomocą pakietu MPlus 7.11 (Muthen, Muthen, 1998) z wykorzystaniem estymatora dedykowanego do danych porządkowych WLSMV.

Do oceny poszczególnych modeli CFA wykorzystano wskaźniki ich bezwzględnego dopasowania w postaci ogólnego testu jakości modelu chi-kwadrat (χ^2), jego poprawkę na złożoność modelu ($\chi^{2/df}$) oraz pierwiastek średniego kwadratu błędu aproksymacji (*Root Mean Square Error of Approximation*, RMSEA). Wartość tych miar powinna być jak najniższa – najlepiej bliska zeru. W świetle restrykcyjnych kryteriów zaleca się odrzucanie modeli, w których wartość statystyki $\chi^{2/df}$ przekracza dwóch. Niemniej bardziej liberalne kryteria akceptują również wartości $\chi^{2/df}$ nieprzekraczające pięciu (Hooper, Coughlan, Mullen, 2008; Książek, 2012). W stosunku do RMSEA przyjmuje się, że wartości mniejsze od 0,01 oznaczają doskonałe dopasowanie modelu, wartości mniejsze od 0,05 oznaczają dobre dopasowanie, zaś zawierające się w przedziale między 0,05 a 0,08 – słabe dopasowanie (Hooper i in., 2008; Hu, Bentler, 1999; Konarski, 2009; Marsh, Hau i Wen, 2004). Modele o RMSEA wyższym niż 0,8 należy uznać za źle dopasowane do danych. W prezentowanych analizach wykorzystano dodatkowo wskaźniki relatywnego dopasowania testowanych modeli, w postaci CFI (*Comparative Fit Index*) oraz TLI (*Tucker Lewis Index*). Przyjmuje się, że w dobrze dopasowanym modelu miary CFI oraz TLI powinny przekraczać wartość 0,90, a nawet 0,95 (Hooper i in., 2008; Hu, Bentler, 1999; Konarski, 2009; Książek, 2012). W przypadku porównywanych modeli (rysunki 1, 2) założono, że lepszym będzie ten, którego wskaźniki dopasowania $\chi^{2/df}$ oraz RMSEA osiągną wartości niższe, zaś CFI oraz TLI wartości wyższe. Szczegółowe dane z tego zakresu prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Miary dopasowania modeli CFA

Model CFA	χ^2	df	$\chi^{2/df}$	RMSEA	RMSEA 90% CI	CFI	TLI
1 Jednoczynnikowy	1840,47***	170	10,826	0,170	0,163–0,177	0,464	0,400
2 Czteroczynnikowy	413,64***	164	2,522	0,067	0,059–0,075	0,920	0,907

Legenda: *** p < 0,001

Parametry dopasowania modelu jednoczynnikowego istotnie wykraczają poza dopuszczalne normy. Na tej podstawie należy uznać go za źle dopasowany do danych. Z kolei miary dopasowania modelu czteroczynnikowego mieszczą się we wskazywanych wcześniej przedziałach świadczących o jego akceptowalnym dopasowaniu (Hooper i in., 2008; Hu, Bentler, 1999; Konarski, 2009; Książek,

2012; Marsh i in., 2004). Na tym etapie analiz potwierdza to czteroczynnikową strukturę IWŚO. Dlatego kolejne analizy bazować będą na tym właśnie modelu.

Tabela 3. Standaryzowane ładunki czynnikowe dla modeli jedno- oraz czteroczynnikowych

Stwierdzenia IWŚO	CFA jedno- czynnik- owa	CFA czteroczynnikowa			
		1	2	3	4
1 Śmierć jest następstwem praw biologicznych – starzenia się organizmu i nie należy doszukiwać się w niej religijnych uzasadnień.	0,744***	0,835***			
10 Śmierć jest absolutnym końcem istnienia.	0,660***	0,762***			
20 Śmierć jest wydarzeniem pozbawionym sensu, znaczenia duchowego.	0,434***	0,586***			
13 Wolał(a)bym, aby po śmierci moje ciało zostało spalone.	0,413***	0,527***			
4 Umierający potrzebuje nade wszystko opieki medycznej, lekarza, który zabezpieczy go przed doświadczaniem dolegliwości związanych z umieraniem.	0,434***	0,570***			
18 Przyspieszenie śmierci osoby cierpiącej w toku nieuleczalnej choroby na jej własną, wyraźną prośbę jest aktem miłosierdzia.	0,620***	0,771***			
8 Lepiej zakończyć życie, aniżeli znosić silny, nieustający ból spowodowany nieuleczalną chorobą.	0,449***	0,641***			
2 Nie ma nic niestosowanego w oglądaniu filmów prezentujących krwawe sceny śmierci: sensacyjnych, horrorów – jest to forma rozrywki, jeden ze sposobów spędzania czasu wolnego.	0,568***		0,691***		
15 Chętnie oglądam filmy prezentujące krwawe sceny śmierci – sensacyjne, horrory.	0,658***		0,846***		
7 Śmierć pokazywana w mediach nie robi na mnie większego wrażenia, zdążyłem(am) przywyknąć do niej obrazów.	0,517***		0,642***		

Stwierdzenia IWŚO	CFA jedno- czynnik- owa	CFA czteroczynnikowa			
		1	2	3	4
9 Unikam rozmów o śmierci osób, które znał(a)m osobiście.	-0,357***			0,561***	
14 Małe dzieci należy chronić przed świadomością śmierci – nie rozmawiać przy nich na tematy związane ze śmiercią, nie zabierać na pogrzeby.	-0,291***			0,498***	
16 Staram się nie myśleć o nieuchronności własnej śmierci.	-0,298***			0,606***	
5 Staram się nie myśleć o nieuchronnej śmierci moich bliskich.	-0,298***			0,628***	
12 Niestosowne jest poruszanie tematu śmierci w rozmowie towarzyskiej.	-0,412***			0,584***	
3 Stronię od widoku ciała zmarłej osoby, unikam oglądania zwłok w trumnie.	-0,611***				0,821***
6 Stronię od cmentarzy, do niezbędnego minimum ograniczam wizyty na grobach bliskich.	-0,159**				0,484***
19 Przerażeniem napawa mnie sama myśl o dotknięciu ciała zmarłej osoby.	-0,555***				0,812***
11 Niechętnie uczestniczę w uroczystościach pogrzebowych.	-0,244***				0,582***
17 Sama myśl o pozostawaniu w bezpośrednim kontakcie z osobą umierającą napawa mnie lękiem.	-0,382***				0,609***

Legenda: *** $p < 0,001$

Analiza standaryzowanych ładunków czynnikowych (tabela 3) potwierdza czteroczynnikową strukturę IWŚO. Zgodnie z nią czynnik pierwszy, określany jako demetafizykacja śmierci, opisuje siedem stwierdzeń, których ładunki czynnikowe zawierają się w przedziale od 0,527 do 0,835. Czynnik drugi, określany jako trywializacja śmierci, konstytuują trzy stwierdzenia, których ładunki czynnikowe zawierają się w przedziale od 0,642 do 0,846. Czynnik trzeci, określany jako tabuizacja śmierci, tworzy pięć stwierdzeń, których ładunki czynnikowe zawierają się w przedziale od 0,498 do 0,628. Czynnik czwarty, określany jako separacja

doświadczenia śmierci, tworzy pięć stwierdzeń, których ładunki czynnikowe zawierają się w przedziale od 0,484 do 0,821.

Mając na uwadze akceptowalne dopasowanie modelu czteroczynnikowego potwierdzające czteroczynnikową strukturę narzędzia wraz z wysokimi ładunkami czynnikowymi poszczególnych skal IWŚO, zdecydowano się wyznaczyć globalne miary skal IWŚO metodą uśredniania. Wyznaczanie wyników poszczególnych skal IWŚO metodą uśredniania było podyktowane ich różną długością. Szczegółowe dane z tego zakresu prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Statystyki opisowe i interkorelacje czynników w modelu czteroczynnikowym

Czynnik	Min	Max	M	SD	1	2	3	4
1	1,00	6,00	3,48	1,18	---	0,46***	-0,10 (ns)	0,06 (ns)
2	1,00	6,00	4,17	1,24		---	-0,40***	-0,47***
3	1,00	6,00	3,00	1,01			---	0,62***
4	1,00	6,00	3,05	1,18				---

Legenda: (ns) $p > 0,05$; *** $p < 0,001$.

Czynnik 1 – demetafizykacja śmierci; czynnik 2 – trywializacja śmierci; czynnik 3 – tabuizacja śmierci; czynnik 4 – separacja doświadczenia śmierci.

2.6. RZETELNOŚĆ INWENTARZA WZORCA ŚMIERCI ODWRÓCONEJ

Analizę rzetelności poszczególnych skal IWŚO przeprowadzono zarówno w oparciu o metodę *maximal reliability* (współczynnik H) Hancocka i Muellera (2001) wykorzystując wielkości ładunków czynnikowych wyznaczonych w modelu czteroczynnikowym (tabela 3), jak i wykorzystując klasyczne podejście w postaci α Cronbacha. W tym ujęciu α Cronbacha należy uznać za konserwatywną miarę rzetelności, wskazującą najniższą rzetelność testu (Raykov, 1997, 1998) polecaną do wyznaczania rzetelności skal o strukturze wielowymiarowej.

Tabela 5. Rzetelność poszczególnych skal IWŚO

Czynnik	Liczba stwierdzeń	α Cronbacha	Maximal reliability H
1	7	0,81	0,88
2	3	0,72	0,81
3	5	0,64	0,72
4	5	0,74	0,84

Legenda: czynnik 1 – demetafizykacja śmierci; czynnik 2 – trywializacja śmierci; czynnik 3 – tabuizacja śmierci; czynnik 4 – separacja doświadczenia śmierci.

Rzetelność poszczególnych skal IWŚO okazała się być zadowalająca (tabela 5). W świetle konserwatywnej miary rzetelności, za jaką należy uznać α Cronbacha, czynnik 1, 2 oraz 4 charakteryzują się przeciętną rzetelnością, podczas gdy czynnik 3 charakteryzuje się niską rzetelnością. Miary rzetelności wyznaczone metodą *maximal reliability* na podstawie autentycznych ładunków czynnikowych poszczególnych skal są w pełni satysfakcjonujące. Uwzględnienie autentycznych ładunków czynnikowych powoduje bowiem, że każdy z wyznaczonych czynników charakteryzuje się przeciętną rzetelnością.

2.7. TRAFNOŚĆ KRYTERIALNA INWENTARZA WZORCA ŚMIERCI ODWRÓCONEJ

W kolejnym kroku dokonano analizy trafności kryterialnej IWŚO. W tym celu wyniki poszczególnych skal tworzących IWŚO skorelowano z wynikami skali lęku śmierci będącej jedną z dwóch podskal SLiFŚ oraz z wynikami skali akceptacji śmierci wchodzącej w skład KPŻ (tabela 6). Skale te powinny korelować ze sobą ze względu na podobieństwo treściowe, odnoszą się bowiem do kwestii związanych z ustosunkowaniem się do śmierci: skala lęku śmierci dotyczy ogólnego lęku przed śmiercią, zwłaszcza w odniesieniu do własnej osoby (przykładowe stwierdzenia: „Gdy ktoś porusza w mojej obecności kwestię śmierci, szybko staram się zmienić temat rozmowy”, „Śmierć jest najgorszym nieszczęściem w życiu człowieka”), skala akceptacji śmierci określa stopień rozumienia perspektywy śmierci, dystansu do niej i braku lęku przed nią (przykładowe stwierdzenia: „Myśl o śmierci rzadko przychodzi mi do głowy”, „Skoro śmierć jest naturalnym elementem życia, nie ma sensu obawiać się jej”). Ponadto, co wynika z przyjętej koncepcji wzorca śmierci odwróconej, mierząc zakres uobecniania się tego wzorca w opiniach, IWŚO odnosi się pośrednio do kwestii akceptacji śmierci oraz lęku przed nią.

Tabela 6. Interkorelacje czynników IWŚO z innymi zmiennymi kontrolowanymi w badaniu

Narzędzie	Skala	Czynnik 1	Czynnik 2	Czynnik 3	Czynnik 4
		r	r	r	r
SLiFŚ	Skala lęku śmierci	-0,08 ns	-0,40**	0,41**	0,38**
KPŻ	Akceptacja śmierci	0,09 ns	0,32**	-0,26**	-0,30**

Legenda: ns $p > 0,05$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$;

Czynnik 1 – demetafizykacja śmierci; czynnik 2 – trywializacja śmierci; czynnik 3 – tabuizacja śmierci; czynnik 4 – separacja doświadczenia śmierci.

Stwierdzono brak istotnych korelacji między skalą lęku śmierci oraz skalą demetafizykacji śmierci. Ze skalą demetafizykacji śmierci nie koreluje również skala akceptacji śmierci.

Między skalą lęku śmierci i skalą trywializacji śmierci występuje przeciętna korelacja ujemna. Oznacza to, że wraz z nasileniem lęku przed śmiercią spada tendencja do postrzegania śmierci medialnej w kategoriach rozrywki, normy. Istotną korelację dodatnią wykazują natomiast wyniki skali akceptacji śmierci z wynikami skali trywializacji śmierci. Innymi słowy – w im większym stopniu jednostka rozumie perspektywę śmierci, ma do niej dystans i nie boi się jej, w tym większym stopniu skłonna jest akceptować obrazy śmierci medialnej. Skalę trywializacji śmierci uznać można za trafną.

Odnotowano również statystycznie istotne dodatnie korelacje skali lęku śmierci z dwiema skalami IWŚO: tabuizacją śmierci i separacją doświadczenia śmierci. Oznacza to, że wraz ze wzrostem lęku tanatycznego nasila się tendencja do postrzegania realnej śmierci jako tematu objętego cenzurą, a także do unikania tego wszystkiego, co przypomina o jej nieuchronności. Jednocześnie z obiema skalami: tabuizacją śmierci i separacją doświadczenia śmierci ujemnie koreluje w sposób istotny skala akceptacji śmierci. Można zatem powiedzieć, że im wyższa akceptacja śmierci, tym mniejsza tendencja do unikania doświadczania jej realności. Odnotowane zależności są zgodne z przewidywaniami i wskazują na trafność skal tabuizacji śmierci i separacji doświadczenia śmierci.

3. Dyskusja i wnioski

Wraz z westernizacją współczesnego świata następuje kulturowa ekspansja wzorca śmierci odwróconej. Upowszechniają się postawy związane z demetafizykacją śmierci, jej popkulturową banalizacją, tabuizacją i separacją doświadczenia jej realności. Niosą one ze sobą szereg negatywnych konsekwencji w zakresie dojrzałej recepcji fenomenu śmierci (Muszyński, 2007; Chudy, 2007; Kielar-Turska, 2008). Sytuacja ta staje się istotnym wyzwaniem pedagogicznym i implikuje namysł nad potrzebą nowej formy edukacji tanatologicznej.

Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci znajduje uzasadnienie w kontekście upowszechniania się wzorca śmierci odwróconej w społeczeństwach nowoczesnych. Dlatego też uznano, że potrzebne jest narzędzie umożliwiające pomiar zakresu jego uobecniania się. Ponieważ nie odnaleziono takiego wśród dostępnych narzędzi badawczych, zdecydowano się na skonstruowanie autorskiego

Inwentarza Wzorca Śmierci Odwróconej (IWŚO). W artykule zaprezentowano jego założenia teoretyczne i własności psychometryczne.

Przeprowadzone badania wskazują na substancjalną wielowymiarowość IWŚO. Ustalenia te są potwierdzeniem przyjętych założeń teoretycznych, zgodnie z którymi sam wzorec śmierci odwróconej ma charakter kompleksowy, to znaczy można mówić o jego czterech elementach składowych: demetafizykacji śmierci, trywializacji śmierci, tabuizacji śmierci i separacji doświadczenia śmierci. Istnieją również praktyczne konsekwencje powyższych ustaleń, a mianowicie w przypadku IWŚO nie należy posługiwać się ogólnym czynnikiem jako globalną miarą uobecniania się wzorca śmierci odwróconej, lecz czterema czynnikami (skalami) szczegółowymi. Innymi słowy badanie wzorca śmierci odwróconej za pomocą IWŚO dotyczy uobecniania się poszczególnych jego komponentów.

Poza omówioną powyżej trafnością teoretyczną wykazano również akceptowalną rzetelność poszczególnych skal IWŚO.

Badano ponadto ich trafność kryterialną. W świetle zaprezentowanych wyników skale trywializacji śmierci, tabuizacji śmierci i separacji doświadczenia śmierci uznać można za trafne. Nie udało się natomiast zweryfikować trafności skali demetafizykacji śmierci. Korelacje ze skalami akceptacji śmierci i lęku śmierci okazały się bowiem nieistotne. Osoby, które postrzegają śmierć w kategoriach duchowych, jak i te, które postrzegają ją w kategoriach doczesnych, mogą akceptować samą śmierć: jako naturalny, biologicznie uzasadniony koniec życia (w przypadku tych pierwszych), będący zarazem etapem na drodze do wyższej, duchowej formy istnienia (w przypadku tych drugich). Podobnie lęk przed śmiercią mogą odczuwać zarówno osoby przypisujące śmierci wartości duchowe (np. lęk przed karą za grzechy), jak i osoby nie dostrzegające w niej takich wartości (np. lęk przed unicestwieniem); obie te grupy mogą również odczuwać m.in. lęk przed rozłąką z najbliższymi (Makselon, 1988). Dostępne wyniki badań dotyczących korelacji między lękiem śmierci i nasileniem przekonań religijnych wskazują zarówno na istnienie korelacji ujemnej, jak i dodatniej (Łukaszewski, 2010). Istnieją także dane świadczące o tym, że najsilniejszy lęk przed śmiercią przejawiają osoby o średnim poziomie religijności, słabszy zaś osoby o silnej religijności i osoby niereligijne (Mariański, 1998).

W perspektywie dalszych badań dotyczących uobecniania się wzorca śmierci odwróconej wskazane jest wykorzystanie skali, która mogłaby posłużyć do weryfikacji trafności kryterialnej skali demetafizykacji śmierci. Wydaje się, że odpowiednia do realizacji tego celu może być skala religijności, np. Skala Intensywności Postawy Religijnej (Prężyna, 1968). Dostępne wyniki badań odnoszących się do

korelacji pomiędzy religijnością a postawą wobec śmierci wskazują, że im wyższa intensywność postawy religijnej, tym silniejsza tendencja do przypisywania śmierci wartości duchowych (Śliwak, 2005).

Przedstawiony w artykule autorski *Inwentarz Wzorca Śmierci Odwróconej* cechuje się akceptowalnymi właściwościami psychometrycznymi i może być wykorzystany w ramach kolejnych badań dotyczących wzorca śmierci odwróconej czy szerzej – postaw wobec śmierci.

Literatura:

- Ariès, Ph. (1989). *Człowiek i śmierć*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ariès, Ph. (2007). *Rozważania o historii śmierci*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Bauman, Z. (1998). *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bauman, Z. (2000). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Bauman, Z. (2009). *Konsumowanie życia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Brzeziński, J. (1996). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chudy, W. (2007). *Odchodzenie z nadzieją. U podstaw pedagogiki umierania*. *Ethos*, 3–4 (79–80), s. 21–42.
- Czudek-Ślęczka, S. (2012). *Przygotowanie nauczycieli do rozmów z uczniami o śmierci – raport z badań*. W: Z. Rudnicki (red.), *Ars moriendi, ars vivendi, ars educandi* (s. 479–496). Poznań: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Grider, S. (2006). *Spontaneous shrines and public memorialization*. W: K. Garces-Foley, (red.), *Death and religion in a changing world* (s. 246–264). London: M.E. Sharpe.
- Grzybowski, P.P. (2009). *Praktyczne cele i aspekty kształcenia tanatologicznego pedagogów i nauczycieli*. W: J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak (red.), *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym* (s. 7–19). Gdańsk: Biblioteka Fundacji Hospicyjnej.
- Hancock, G.R., Mueller, R.O. (2001). *Rethinking construct reliability within latent variable systems*. W: R. Cudeck, S. du Toit, D. Sörbom (red.), *Structural Equation Modeling: Present and Future – Festschrift in honor of Karl Jöreskog* (s. 195–216). Lincolnwood, IL: Scientific Software International, Inc.
- Hooper, D., Coughlan, J., Mullen, M.R. (2008). *Structural Equation Modelling: Guidelines for Determining Model Fit*. *The Electronic Journal of Business Research Methods*, 6 (1), s. 53–60.
- Hornowska, E. (2001). *Testy psychologiczne. Teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hu, L., Bentler, P.M. (1999). *Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives*. *Structural Equation Modeling*, 6 (1), s. 1–55. DOI: 10.1080/10705519909540118.

- Humenny, G., Grygiel, P. (2015). Wielowymiarowa struktura latentna w perspektywie analizy czynnikowej. W: A. Pokropek (red.), *Modele cech ukrytych w badaniach edukacyjnych, psychologii i socjologii. Teoria i zastosowania* (s. 124–159). Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Incontri, D., Santos F.S. (2012). Edukacja do życia i śmierci od szkoły podstawowej po uniwersytet. W: Z. Rudnicki (red.), *Ars moriendi, ars vivendi, ars educandi* (s. 461–478). Poznań: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Łukaszewski, W. (2010). *Udręka życia. Jak ludzie radzą sobie z lękiem przed śmiercią*. Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa.
- Kerrigan, M. (2009). *Historia śmierci. Zwyczaje i rytuały pogrzebowe od starożytności do czasów współczesnych*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Kielar-Turska, M. (2008). Poznawcza reprezentacja śmierci u dzieci i wiedza ich rodziców w tym zakresie – rola rodzinnego dyskursu. W: H. Wrona-Polańska (red.), *Zdrowie, stres, choroba w wymiarze psychologicznym* (s. 323–337). Kraków: Impuls.
- Klamut, R. (2010). *Kwestionariusz Postaw Życiowych KPŻ. Podręcznik do polskiej adaptacji kwestionariusza Life Attitude Profile – Revised (LAP-R) Gary’ego T. Requera*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Konarski, R. (2009). *Modele równań strukturalnych. Teoria i praktyka*. Warszawa: PWN.
- Książek, M. (2012). Modele strukturalne zmiennych obserwowalnych. W: S. Bedyńska, M. Książek (red.), *Statystyczny drogowskaz 3. Praktyczny przewodnik wykorzystania modeli regresji oraz równań strukturalnych* (s. 161–198). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno.
- Makselon, J. (1988). *Lęk wobec śmierci. Wybrane teorie i badania psychologiczne*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.
- Mariański, J. (1998). *Między nadzieją a z wątpieniem. Sens życia w świadomości młodzieży szkolnej*. Lublin: Towarzystwo naukowe KUL.
- Marsh H.W., Hau K.-T., Wen Z. (2004). In search of golden rules: comment on hypothesis – testing approaches to setting cutoff values for fit indexes and dangers in overgeneralizing Hu and Bentler’s (1999) findings. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 11 (3), s. 320–341. DOI: 10.1207/s15328007sem1103_2.
- Muszyński, M. (2007). Śmierć jako zjawisko uniwersalne. W: E. Dubos (red.), *Uniwersalne problemy andragogiki i gerontologii* (s. 99–110). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Muthen, L.K., Muthen, B.O. (1998). *Mplus user’s guide. Seventh edition*. Los Angeles: Muthen & Muthen.
- Prężyna, W. (1968). Skala postaw religijnych. *Roczniki Filozoficzne*, 14 (4), s. 75–89.
- Raykov, T. (1997). Scale reliability, Cronbach’s Coefficient Alpha, and violations of essential tau-equivalence with fixed congeneric components. *Multivariate Behavioral Research*, 32, s. 329–353. DOI: 10.1207/s15327906mbr3204_2.
- Raykov, T. (1998). Coefficient alpha and composite reliability with interrelated non-homogeneous items. *Applied Psychological Measurement*, 22 (4), s. 375–385. DOI: 10.1177/014662169802200407.
- Śliwak, J. (2005). Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci. W: J. Makselon

- (red.), Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne (s. 317–336). Kraków: Wydawnictwo PAT.
- Vovelle, M. (2004). Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.
- Zamarian, A., Strutyńska E. (2014). Edukacja tanatologiczna w świetle badań opinii studentów. *Studia z Teorii Wychowania*, 1 (8), s. 133–154.
- Zamarian, A. (2015). Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci. Humanistyczny wymiar edukacji tanatologicznej. *Studia z Teorii Wychowania*, 4 (13), s. 69–80.
- Zawadzki, B. (2006). Kwestionariusz osobowości. Strategie i procedura konstruowania. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2009). Skala lęku i fascynacji śmiercią. *Polskie Forum Psychologiczne*, 1, s. 90–109.